

Socialno-kognitivna psihologija in nove teorije stališč

(Teorije stališč: preteklost, sedanjost, prihodnost)

VELKO S. RUS

POVZETEK

Nove teorije stališč integrirajo in dopolnjujejo že obstoječa znanja o stališčih, pri tem pa izhajajo tudi iz relativno novega socialno-kognitivnega modela stališč. Pri tem gre tudi za nov način obravnavanja stališčnih objektov, odnosa med stališči in vedenjem oz. motivacijskimi konstrukti itd.

Članek povzema Greenwaldov model petih nivojev reprezentacij stališčnega objekta (poteze, objekti, kategorije, propozicije in sheme) in Pratkanisovo obravnavanje konceptualnega in epizodičnega spomina, oz. 11 primerov hevristične funkcije stališč. Obrazloženi so tudi 6 faktorjev, ki vplivajo na hevristično funkcijo stališč.

Socialno-kognitivni model stališčem atribuiraa tudi funkcijo shem kot kognitivnih reprezentacij stališč. Unipolarne strukture stališč se razlikujejo od bipolarnih, obstajajo pa 3 kriteriji za njihovo diferenciacijo. Selektivni učinki priklica naj bi bili značilni predvsem za unipolarne, na pa za bipolarne stališčne sheme.

Pri oblikovanju in izražanju stališč pa lahko govorimo tudi o potrebi po organiziranju strukture.

ABSTRACT

SOCIO-COGNITIVE PSYCHOLOGY AND NEW THEORIES OF ATTITUDES

New theories of attitudes integrate and complete already existent knowledge about the attitudes, but they also start from the relatively new socio-cognitive model of the structure of the attitudes. That's also the new way of elaborating of the attitude object, of the relationship attitudes vs. behavior and motivation constructs.

The article summarizes Greenwald's theory of LOR-system (five levels of representations) of the attitude objects: feature, object, category, proposition and schemas. On the other hand, Pratkanis treats conceptual and episodic memory, eleven cases of the attitude heuristic and 6 factors, which influence the attitude heuristic.

Socio-cognitive model attributes to attitudes also the function of schemas as the cognitive representations of attitudes. Unipolar attitude structure differs from bipolar schemas, there are 3 criterions of their differentiation. Selective recall effects are above all characteristic for unipolar, not for bipolar schemas.

We can speak also about the need for structure in attitude formation and expression.

Pred cca 20 leti je bila trokomponentna (tripartitna) definicija stališč (kognitivna in emotivna komponenta, behavioralne intence) ena najbolj prevladujočih. Tudi v dosegljivi literaturi v jugoslovanskem prostoru (Rot, 1972, Zvonarevič, 1978) se trokomponentna definicija predstavlja kot relativno najpopolnejša. Greenwald (1989) pa meni, da od začetka devetdesetih let ta opredelitev nima več takega pomena kot prej. Meni celo, da prihaja do opuščanja omenjene definicije.

Pred 20 - timi leti so bili v teoriji stališč zelo pomembni principi t. i. kognitivne konsistence. Povezovali so se s koncepti ravnotežja, kongruence in disonance. V zadnjem času (proti koncu 80 - tih in na začetku 90 - tih) pa se je namesto teorij konsistence, ki so bile v teoriji stališč tako zelo vplivne, pojavilo nekaj drugega: gre za vlogo stališč do samega sebe v zvezi s kognicijo in (socialnim) vedenjem. Greenwald celo nekoliko pesimistično meni, da je sploh vprašljiva pomembnost stališč.

Dosedanje razlage stališč naj bi bile odvisne predvsem od behaviorističnih oz. teorij učenja, ki so od 20-tih do 60-tih let (humano) motivacijo razlagale predvsem z vlogo zunanjega, po možnosti fizičnega stimulusa (od električnega šoka, pa do različnih vrst okusov). Stimulus je (bil) tisti, ki je določal tako vzbujevalno ("energizirajočo"), kot usmerjevalno ("direktivno") vlogo motivacijskih procesov. V istem obdobju pa je socialnim psihologom počasi uspevalo, da so začeli konstruirati stališč obravnavati v okvirju motivacijskega koncepta in relacij do mentalnih objektov. (Ta proces hkrati priča o tem, kako pomembno usmerjevalno vlogo imajo osnovne teoretične predpostavke, iz katerih izhajamo - iz nedodelanih postavk nastajajo tudi nedodelani konstrukti. Klasično biheviorsko izganjanje "mentalnosti" kot nekakšnega čarovništva je v psihologiji pustilo posledice: ena od njih je tudi zamuda v prestrukturiranju tistih konceptov, ki so bili skoraj sprti z "zdravo pametjo" oz. introspektivno evidentnostjo).

Fizični stimulusi in njihova vloga v raziskavah, ki so temeljile na behaviorističnih teorijah učenja, ustrezajo zgolj najnižji stopnji reprezentacijskega sistema: nivoju potez ("features"). Drugače pa je, če gledamo na stališča kot na nekaj, kar ima tudi motivacijsko funkcijo. Gre za zmožnost kognicije mentalnih objektov, in sicer v okvirju različnih reprezentacijskih nivojev.

Pri tem pa je zelo pomembno "razumevanje" instrumentalne funkcije objektov v smislu doseganja različnih ciljev. Stališča so na ta način eden najpomembnejših (najcentralnejših) konstruktov za opisovanje motivacijskega pomena mentalnih objektov.

Greenwald (1989) poleg drugih razlag navaja tri razlage, ki problematizirajo odnos med stališči in socialnim vedenjem:

1) Prvi problem se kaže v tem, da je lahko stališčni objekt neustrezno identificiran. Recimo, da nas zanima stališče do določenega objekta. Pri tem je zelo pomembna definicija objekta. Skušajmo odgovoriti na naslednje vprašanje: ali skušamo vedenje vis a vis določenega objekta kdaj napovedovati zgolj na osnovi merjenja samo ene od večih kategorij, v katere lahko uvrstimo objekt merjenja. V tem primeru se lahko zgodi to, da se opazovano vedenje in merjen odnos vis a vis objekta nahajata na različnih nivojih specifičnosti. Napovedljivost socialnega vedenja pa naj bi bila večja tedaj, če se tako socialno vedenje, kot (iz)merjeno stališče, nahajata na istem nivoju specifičnosti oz. generalizacije.

2) Drugi problem je v tem, da stališča pravzaprav lahko vplivajo na vedenje, vendar pa gre lahko pri tem za druga (drugačna) stališča do objekta, kot pa jih obravnavamo (manipuliramo) v raziskavi. Različni stališčni objekti so ponavadi razvrščeni po hierarhiji pomembnosti, pri čemer se na vrhu te hierarhije ponavadi nahajajo stališča do samega sebe, oz. do osebe (oseb), za katere se nam zdi, da smo od njih eksistencialno odvisni. Bodimo zato pozorni na to, kam spada stališčni objekt v hierarhiji pomembnosti pri posamezniku. Ni isto, če skušamo relacijo stališča - vedenje preučevati pri tistih objektih, ki so v omenjeni hierarhiji visoko, ali pa pri tistih, ki so v hierarhiji sorazmerno nepomembni. Pri takih, relativno nepomembnih objektih, je lahko morebitna stališčna sprememba bolj izraz tega, da se ustreže pričakovanjem eksperimentatorja - z vidika individualne percepcije poskusne osebe je pri nepomembnih stališčih končno vseeno, ali do vpliva na vedenje pride, ali pa ne.

3) Tretji problem pa Greenwald vidi v tem, da je obrazložitev odnosa stališče-vedenje oteženo ravno z zelo "široko razširjeno" in uporabljano trokomponentno (tripartitno) definicijo stališč (kognitivna in emotivna komponenta ter behavioralne intence). V tem primeru namreč lahko relacijo med stališči in vedenjem obrazložimo na različne načine: kot odnos stališče kot celota: vedenje, kot odnos konativne komponente (biheviornalne intence) in vedenja, pa tudi kot relacijo konativne komponente z drugimi stališčnimi komponentami (Greenwald, 1989).

Greenwald meni, da lahko s svojo definicijo preseže omejenosti definicij, ki izhajajo iz trokomponentnega modela. Stališče definira kot asociacijo mentalnih reprezentacij (objektov, kategorij, propozicij ali shem) z "afekti" (emocijami), pri čemer poudarja predvsem eno stališčno funkcijo, ki se kaže v ocenjevanju objekta ("object appraisal"). Ta funkcija združuje funkcije, ki sta jih omenjala že Smith in Brunner, od Katza pa prevzema predvsem funkcijo prilagojevanja in pa funkcijo znanja. Na tej osnovi je Greenwald oblikoval tri propozicije, ki govorijo o tem, kdaj ima stališče pomemben vpliv na korespondentno socialno vedenje.

1) Stališče do samega sebe (samospoštovanje) je zelo pomembna in vplivna determinanta socialnega vedenja. Samospoštovanje je spremenljivka, ki ima zelo pomembno vlogo tudi pri študiju drugih psiholoških značilnosti, v zvezi s kognitivno disonanco npr.. Tudi reakcije približevanja podobnim, oz. oddaljevanja od različnih lahko interpretiramo z implikacijami samospoštovanja v teh odgovorih. (Pri tem pa se zopet srečujemo s poenostavljeno shemo, ki govori o približevanju podobnim in oddaljevanju od različnih - omenjene interpretacije pozabljajo vsaj to, da je lahko različnost percipirana kot komplementarna, dopolnjujoča in da je v takem primeru lahko privlačna, ne pa samo odbijajoča).

2) Stališča prav tako pomembno determinirajo evaluativne odgovore na izvore in vsebine različnih poskusov vplivanja. Oseba, ki ima npr. pozitivno stališče do določenega mentalnega objekta, bo z naklonjenostjo reagirala v zvezi s tistimi trditvami, ocenami, pojavi, ki omenjeni objekt "postavljajo v pozitivno luč". Na analogen način bo evaluirala tudi izvore (oblikovalce, adresorje) takih vsebin oz. take komunikacije.

3) Stališča so zelo pomembna determinanta vedenja pri tistih "vsakdanjih, navadnih" (ordinary) objektih, v zvezi s katerimi ima oseba veliko direktnih, neposrednih izkušenj. Napovedljivost določenega socialnega vedenja na osnovi stališč narašča toliko bolj, kolikor je več neposrednih, direktnih izkušenj v zvezi z objektom merjenja. V različnih stališčnih raziskavah pa se "vsakdanji pojavi" (ordinary words) redko pojavljajo kot objekt ocenjevanja. Greenwald meni, da kot objekti stališč nastopajo predvsem abstraktne, včasih tudi zelo kompleksne kategorije. (Greenwald vendarle nima čisto prav. Glede na do sedaj oblikovane stališčne lestvice lahko rečemo, da "imamo opravka" tudi s številnimi lestvicami, ki merijo stališča do čisto "navadnih" objektov, pojavov ali relacij: do kina oz. kinematografije, kajenja, do mentalnih bolezni itd.. Res pa je, da se lestvice stališč ponavadi ukvarjajo z merjenjem kompleksnejših socialnih orientacij.)

STRUKTURA STALIŠČ: NIVOJI REPREZENTACIJE IN MOTIVACIJA

Greenwald ugotavlja, da motivacijski koncepti v psihologiji zajemajo predvsem naslednje kategorije: "afekt" oz. emocija, stališče, nagon, incentiv, potreba, sekundarno ojačanje in vrednota. Za omenjene pojme pa je hkrati značilno, da so mesebojno relativno nepovezani, oz. da se pojavljajo na prav takih psiholoških področjih.

Avtor nadalje ugotavlja, da podobna ugotovitev velja tudi za različne motivacijske in kognitivne koncepte v psihologiji. Hkrati pa ugotavlja, da se lahko relacije med različnimi kognitivnimi koncepti interpretirajo s pojmom "nivoji reprezentacije" ("levels of representations" ali kratica LOR). V LOR sistemu (sistemu različnih nivojev reprezentacije) enote posameznih reprezentacijskih nivojev (Greenwald tudi posamezne nivoje včasih obravnava kot sisteme, kar je po mnenju avtorja članka odveč) tvorijo enote oz. elementi prvega neposredno podrejenega (subordiniranega) nivoja - ti elementi pa so na prvem višjem nivoju kakovostno drugačni. Vsak (višji) nivo reprezentacije prezentira določene značilnosti (socialnega) okolja, ki niso zajete na zaporednih nižjih nivojih.

Greenwaldovi nivoji reprezentacije oz. LOR sistem močno spominjajo posebne vrste taksonomije in njene značilnosti, ki izhajajo iz taksonomske vertikalne (stopnja generalizacije, abstraktnosti) in horizontalne (podobnosti in razlike) diferenciacije.

LOR sistem predstavlja 5 različnih nivojev reprezentacije: poteze (features), objekti, kategorije, propozicije in sheme.

Oglejmo si manjšo shemo, ki kaže na relacije med različnimi nivoji reprezentacije in različnimi motivacijskimi konstrukti (Greenwald, 1989):

Nivo reprezentacije	Motivacijski koncept
poteza	afekt, apetit, nagon, občutek
objekt	stališče, emocija, incentiv
kategorija	stališče, vrednota
propozicija	stališče, prepričanje, intenca, mnenje, vrednota
shema	stališče, emocija, ideologija, moralno presojanje, motiv, načrt, skripte (scripts)

Na levi strani prikazane sheme imamo torej različne nivoje reprezentacije, na desni pa korespondentne motivacijske konstrukte. Oglejmo si posamezne nivoje na njihovi levi in desni strani!

Najelementarnejši nivo v LOR sistemu so poteze (features): v tem primeru gre za preproste senzorne kvalitete, kot so npr. svetlost, glasnost, toplota, ostrina itd.. Na tem nivoju lahko razlikujemo neprijetne, včasih celo boleče "poteze" (neprijetno svetlobo, hud mraz itd.) od prijetnih (zmerna osvetlitev, prijetna toplota, mehko dotika itd.).

Drugi nivo (objekti) tvorijo kombinacije različnih potez. Na tem nivoju lahko identificiramo objekte, ki jih imamo radi, s katerimi smo zadovoljni in pa tiste, za katere velja ravno nasprotno (ližemo lahko priljubljen sladoled ali pa zavrzemo gnilo jabolko itd.).

Pripadnost določenim "razredom" pojavov nam omogoča, da objekte uvrstimo v določene kategorije, ki tvorijo tretji nivo reprezentacije (po Greenwaldu). Kategorije lahko evaluiramo kot pozitivne (včasih je to npr. hrana, vedno pa denar), ali pa kot negativne (ekološko neprimerni odpadki npr., ali pa orožje, oborožitev, kot ga vidi pacifist, če ni ravnokar postal kaj drugega).

Sintaktične relacije med različnimi kategorialnimi tipi (kot so npr. akcija, igralec, instrument, cilj) oblikujejo elemente četrtega nivoja, oz. nivoja propozicij. Propozicije opisujejo različne akcije, različne propozicije so lahko različno zaželeni.

Elementi najvišjega, petega nivoja, so sheme: to so propozicije, ki so grupirane na osnovi določenih pravil: sem spadajo npr. določene narativne sekvence, različni logični dokazi itd.. Enot petega nivoja prav tako zajemajo različne scenarije, pesvzivno komunikacijo, matematične dokaze in znanstvene teorije. Pri vsaki od omenjenih enot se lahko pojavljajo različne evaluativne variacije: estetska raven proze, retorična odličnost v prepričevanju, stopnja parsimoničnosti (preprostosti, a z enakim učinkom) dokazovanja, validnost različnih teorij itd..

STALIŠČA IN "KONCEPTUALNI KOGNITIVNI PROCESI"

Pratkanis, A. R. (1989) v okvirju konceptualnih kognitivnih procesov obravnava dve skupini vprašanj: a) problem konceptualnega oz. epizodičnega spomina v zvezi s stališči in b) vprašanja hevrističnega pomena stališč.

Pratkanis omenja, da je že Tulving (Pratkanis, 1989) propozicijski spomin razdelil na konceptualni in epizodični. Konceptualni spomin naj bi bil "context free" - obravnavamo ga lahko tudi kot semantični in permanentni spomin: to so različna znanja o svetu oz. okolju, ki nas obkroža. Tvorijo jih informacije, ki jih interpretiramo kot dejstva, ideje in koncepte. Informacije iz tovrstnega spomina naj bi bile dostopno avtomatično. Niso povezane s časovno lociranimi dogodki (menimo, da lahko v tem primeru govorimo o posplošenih znanjih, o višjih nivojih generalizacije oz. abstrakcije). Ta spomin je (naj bi bil) organiziran kot relativno urejen sistem informacij, ki jih predstavljajo verbalni simboli, njihovi pomeni, reference, njihove medsebojne relacije, pa tudi pravila, formule in algoritmi za manipulacijo s simboli, koncepti in relacijami.

Za epizodični spomin pa naj bi bilo značilno da sprejema in "skladišči" informacije v zvezi s časovno datiranimi "epizodami" oz. dogodki, pa tudi med njihovimi časovno določenimi relacijami. Ta spomin sestavljajo dogodki in "epizode", ki so organizirani na način časovnih sekvenc. Ta spomin je odvisen od (socialnega) konteksta v katerem se je oblikoval (je "kontekst dependent") in je izpostavljen možnosti hitrejšega pozabljanja. Časovna lokacija dogodkov, njihov zvez in časovnega sosledja pojavljanja se nanaša na različne osebne izkušnje, ko se npr. vprašamo "kaj se je zgodilo včeraj?", ko gre za ponavljanje besedila persvazivne komunikacije v psihološkem laboratoriju itd..

Pratkanis je posebej opozoril še na nekaj, kar je v zvezi z epizodičnim in konceptualnim spominom: Tulving namreč loči t.i. epizodične in konceptualne naloge. Pri prvih mora nujno priti do učenja vsebin, ki so v nalogah zajete, to učenje je torej nujno; pri konceptualnih (semantičnih) nalogah pa so določena pred - empirična znanja o svetu zadostna.

Naloge v zvezi s konceptualnim spominom zajemajo procese razumevanja, sklepanja, kategorizacije, presojanja. Do priklica konceptualnega spomina pa naj bi prihajalo tudi v zvezi s t.i. epizodami oz. epizodičnimi nalogami. To naj bi se zgodilo tedaj, če se določena epizodična naloga rekonstruira ali napoveduje na osnovi informacij, ki pa so uskladiščene v konceptualnem spominu.

HEVRISTIČNI POMEN STALIŠČ

Stališča pogosto usmerjajo različne konceptualne kognitivne procese tako, da določajo strategijo, ki je značilna za odnos(e) do stališčnega objekta. (Hevrizem pomeni namreč strategijo reševanja določenega problema). Hevristični pomen stališč se nanaša predvsem na različne evaluativne relacije, ki imajo zelo pomembno vlogo pri strategijah reševanja različnih problemov. Stališča objekte kategorizirajo v pozitivno in v negativno valenčne razrede. V prvem primeru prihajajo do izraza predvsem strategije v smislu naklonjenosti, približevanja in zaščite-protekcije. V drugem primeru pa prihajajo do izraza ravno nasprotna strategije.

Pratkanis (1989) omenja 11 razredov (kategorij) psiholoških pojavov oz. procesov, pri katerih prihaja do izraza zanesljiva zveza med stališči na eni in konceptualnimi kognitivnimi procesi na drugi strani: interpretacija oz. razlaga, halo efekt, silogistična sklepanja, odgovori na persvazivno komunikacijo, medosebno privlačenje, ocenjevanje socialnega stimulusa, napačna percepcija konsenzusa mnenj, problem identifikacije dejstev, ocenjevanje osebnega vedenja, primer tehnike informacijske napake in pa predikcija bodočih dogodkov.

1) Interpretacija oz. razlaga: Stališča lahko npr. selektivno interpretirajo socialne dogodke. O tem nam pričajo številni eksperimenti, Pratkanis omenja npr. Smith-a (1947), Wolfa (1949), Jahodo (1947), Manisa (1961), pa tudi raziskavo Regana, Strausa in Fazio (1974) - (vse Pratkanis (1989)).

2) Halo - efekt: Hevristična aplikacija stališč lahko rezultira tudi v halo - efektu. Na osnovi enega in prvega pozitivnega stališča (evaluacije) lahko osebo še nadalje ocenjujemo s pozitivnimi atributi.

3) Hevristični pomen stališč prihaja do izraza pri silogističnih sklepanjih. Avtor pričujočega teksta meni, da je verjetnost pojavljanja takega pomena obratno sorazmerna s številom premis, ki nastopajo v silogizmu. Pri tem je treba kontrolirati tudi parameter vskladiščenosti oz. priklica drugih informacij (informacijski kontekst, v katerem prihaja do silogizma - tudi vsaka izmed premis je lahko povezana z različno bogato mrežo drugih informacij.)

4) Odgovori na persvazivno komunikacijo: v zvezi s sporočili, do katerih imamo pozitivno stališče, bomo iskali predvsem konsonantne (konsistentne, kongruentne, usklajene) kognitivne elemente in obratno.

5) Medsebojna privlačnost (atraktivnost): osebe s podobnimi stališči naj bi se privlačevale. Ta velika eksperimentalna resnica je večkrat sprta s preprostimi izkušnjami zdrave pameti, da se privlačijo nasprotja. Res pa je, da so rekli že stari Rimljani: *similis simili gaudet*. - Medsebojna privlačnost je najverjetneje zelo determinirana z odnosom do samega sebe (Self conception): če se podcenjujemo ali pa se počutimo nesigurne, je zelo verjetno, da bomo iskali družbo nekoga, ki je ravno drugačen. Zanesljivo pa lahko trdimo, da percepcije komplementarnosti (medsebojnega dopolnjevanja) ne facilitira samo podobnost.

6) Ocenjevanje socialnega stimulusa: Lastno stališče nam velikokrat pomeni referenčno točko (referenčni okvir) za različne socialne sodbe. Vroom (1960) je npr. ugotovil: osebe s pozitivnimi stališči do organizacije so organizacijske cilje ocenjevali kot podobnejše svojim (kot pa osebe z negativnimi stališči do organizacije).

7) Napačna percepcija konsenzusa mnenj (mnenjskega soglasja):

Gre za to, da večkrat menimo, da so naša stališča bolj popularna, kot pa dejansko so. (To se lahko zlasti zgodi v okolju, kjer je pomankljiv komunikacijski feedback).

8) Problem identifikacije dejstev: v tem primeru lahko govorimo o nekakšni "retrogradni selektivni rekonstrukciji". Stališča s svoje strani prispevajo k selektivni rekonstrukciji preteklih dogodkov. Dogodke, ki so se zgodili v preteklosti, danes interpretiramo v skladu z današnjimi stališči. To pomeni, da jih lahko interpretiramo ali pretirano (pristransko) naklonjeno ali pa nenaklonjeno.

9) Ocenjevanje osebnega vedenja: je nekaj podobnega kot identifikacija dejstev (ad 8). Pretekla vedenja določene osebe (pa tudi samega sebe) ocenjujemo v skladu s sedanjimi stališči. V zvezi s tem je bilo izvedenih veliko eksperimentov v sedemdesetih in osemdesetih letih.

10) Tehnika informacijske napake: v tem primeru gre za sorazmerno staro tehniko (še iz druge polovice 40 - tih let). Oseba se odloča, katero od dveh stališč je resnično (prezentirajo se številni pari stališč). Obe trditvi, ki sta prezentirani, pa sta napačni. Oseba naj bi se odločala za tiste, ki so bolj v skladu z njihovimi stališči.

11) Predikcija bodočih dogodkov: "zgodilo" naj bi se to, kar si želimo, da se zgodi.

Pratkanis (1989) pa navaja 6 faktorjev, ki vplivajo oz. determinirajo hevristično funkcijo stališč:

- 1) Stališča morajo biti vskladiščena in primerno kodirana v spominu.
- 2) Stališče mora predstavljati edino ali pa najboljšo strategijo za reševanje problemov.
- 3) Stališča morajo biti primerno intenzivna in ustrezno dosegljiva.
- 4) Obstajati mora časovna stiska, oz. časovni pritisk za reševanje problema.
- 5) Seveda, obstajati mora problem, oz. nekaj, kar se percipira kot neravnotežje.
- 6) Napake, do katerih prihaja zaradi hevrističnega pomena stališč, lahko odpravljamo, če se jih zavedamo.

Na osnovi prikaza 11 primerov vplivanja stališč na konceptualne procese (hevrističnega pomena oz. hevristične vloge stališč) in 6 faktorjev, ki tako vlogo determinirajo, lahko ugotovimo, da je zveza stališč s konceptualnim spominom relativno dobro obrazložena.

Selektivni učni efekt je pri konceptualnem spominu to, da se lažje učimo, pa tudi hitreje in lažje priključimo podatke, ki so v skladu z našimi podatki. Pratkanis pa hkrati povdarja, da je zveza med stališči in epizodičnim spominom relativno slabo razumljena.

Številne raziskave, ki so se ukvarjale s problemom odnosa med stališči in epizodičnim spominom pa kažejo naslednje: pri učenju vsake komunikacije, ki je povezana z določenimi stališči, se lahko aktivirajo multipli procesi. Stališča imajo lahko npr. hevristični pomen pri interpretaciji, kodiranju in prepoznavanju "učne snovi" in tako vplivajo na epizodični spominski priklic.

Stališča pa imajo prav tako lahko vlogo motivatorja različnih komunikacijskih procesov (način argumentiranja, (ne)kritičnost sprejemanja). Diferencialna "obdelava" sporočila, ki je odvisna od stališč, pa lahko rezultira v različnih vplivih teh stališč na priklic.

Rezultati raziskav pa so odprli tudi nova vprašanja: obravnavanje spomina samo v smislu preprostega kodiranja stališčnega objekta se je izkazala kot nezadostna oz. nemočna pri razlagi zahtevnejših komunikacijskih struktur. Po Pratkanisovem mnenju mora taka razlaga upoštevati pomembnost "pred eksistentnih" struktur znanja (SHEM). Sheme so tiste, na katere se v zvezi z učenjem in spominom opirajo stališča. Zato Pratkanis (1989) povdarja, da imajo stališča tudi funkcijo shem. FUNKCIJA SHEM je hkrati nekaj novega pri povdarjanju stališčnih funkcij. Za kaj gre ?

Shemo lahko opredelimo tudi kot organizacijo znanja, ki se nanaša na določeno področje (Pratkanis posebej povdarja, da gre za t. i. "pre existence knowledge"). Za shemo je značilen njen a) vsebinski vidik (informacije in njihov način organizacije) in pa b) t.i. proceduralni (Pratkanis), lahko bi rekli procesualni vidik (način uporabe informacij, ki tvorijo mrežo znanja). Dvojnost sheme kot vsebine in kot procesa je podobno hevristični dvojnosti, ki se kaže v usmerjenosti ("cue": gre za spominsko vskladiščene evaluacije) in strategiji (vpliv "cue" funkcije na način reševanja problema). Shema pa se od "hevrizma"

razlikuje v tem, da je kompleksnejša. Prvi se nanaša na eno pravilo, shema pa je organizacija večih različnih pravil.

Raziskave v zvezi z učenjem in spominom kažejo na to, da osebe z dobro organizacijo znanja kažejo hkrati superiornjši epizodični spomin na področju organizacije omenjenega znanja. Judd in Kulik (Pratkanis, 1989) sta v zvezi z raziskavami ekstremnih stališč postavila zanimivo hipotezo glede tega, kako so sheme stališčem "v pomoč". Menita namreč, da lahko stališča obstajajo kot bipolarnе sheme, ki zajemajo reprezentacije ali pričakovanja v zvezi z zelo prijetnimi ali pa z zelo neprijetnimi vidiki. Tiste informacije, ki se nanašajo na te vidike, se lažje presojujejo, obdelujejo in priključijo, kot pa tiste, ki niso tako zelo izrazito prijetne oz. neprijetne (čeprav so tematsko relevantne). Povdariti moramo, da gre v tem primeru za ugotovitev, ki ni kompatibilna s (klasičnimi) psihoanalitskimi teorijami o potlačevanju vsebin z izrazito negativnimi konotacijami v zvezi z lastnim jazom. Vprašamo pa se lahko tudi drugače: ali ugotovitev Judda in Kulika lahko posplošimo tudi na primer, ko gre za stališča do samega sebe? Ali tudi v tem primeru velja to, da se lažje obdelajo in priključijo informacije v zvezi z izrazito negativnimi oz. izrazito pozitivnimi vidiki. Zanimajo nas predvsem omenjene reakcije v zvezi z izrazito negativnimi vidiki, za sedaj pa bomo ostali samo pri vprašanju (v do sedaj dosegljivi literaturi namreč še nismo odkrili odgovorov na omenjeno vprašanje).

Oglejmo pa si npr. prikaz sheme hipotetičnih bipolarnih stališč v zvezi z atomsko (nuklearno) energijo:

možnost izbruha atomske vojne
radiacija

minimizirana polucija
vzdržuje ravnotežje strahu
relativno cenejša

ANTINUKLEARNA ----- PRONUKLEARNA

SPLOŠNA DEJSTVA
cepljenje atomov, E. P. A. regulacija itd.

Bipolarno hipotezo v zvezi s stališči podpirajo rezultati številnih raziskav. Hymes (1986) ugotavlja, da so osebe, ki so glede stališča do abortusa nevtralne, v zvezi s tem vprašanjem hkrati asimetrične (tudi brez dobro definiranega znanja v zvezi s tem vprašanjem). Osebe z izrazito pozitivnimi oz. negativnimi stališči glede abortusa pa so oblikovale t. i. bipolarnе sheme. (Zopet pa se lahko vprašamo, v kolikšni meri lahko omenjene rezultate generaliziramo: tudi negativni oz. pozitivni stereotipi lahko izražajo izrazito bipolarno shemo; ravno v tem primeru pa obstaja vprašanje, ali gre hkrati za dobro definirano strukturo znanja; ravno za stereotipe je namreč značilno, da jih lahko z vidika komponentne definicije stališč opredelimo kot kognitivno simplifikacijo).

Pratkanis poroča, da je bipolarno hipotezo potrdil tudi z naslednjo raziskavo: študentje so morali navajati argumente pro - in kontra - v zvezi z enim od 10-tih kontroverznih socialnih vprašanj (nuklearna energija, kontrola oboroževanja, smrtna kazen, abortus). Rezultati so pokazali, da lahko skoraj 83 % oseb navede vsaj en argument v zvezi z vsakim polom določenega socialnega vprašanja. - V dveh dodatnih eksperimentih pa je odkril, da

so priklic, prepoznavanje in reakcijski časi konsistentni z bipolarnostjo rezultatov. V teh dveh študijah so morale osebe najprej izraziti svoje strinjanje s pro -, nevtralnimi in anti - trditvami v zvezi z vprašanji nuklearne energije, stroškov za obrambo in vprašanji "welfare-a". Po neki vmesni ("maskirni") nalogi so bile osebe soočene z nalogo prepoznavanja in priklica. Rezultati niso pokazali učinka selektivnega učenja (korelacija med priklicom in strinjanjem s trditvami je bila npr. - 0,04 v prvem in 0,02 v drugem eksperimentu. Prišlo pa je do hitrejšega priklica, evaluacije in prepoznavanja tistih item-ov, ki so se nahajali na ekstremih skale strinjanja.

Pratkanis poleg bipolarnosti predpostavlja tudi unipolarno strukturo stališč. Unipolarna struktura naj bi zajemala znanja v zvezi s samo enim vidikom (samo eno stranjo) stališčnega objekta. V takem primeru je za osebe z izrazito pozitivnimi stališči značilno, da imajo o objektu veliko znanja; takega znanja pa osebe z izrazito negativnim stališčem do istega objekta nimajo. Selektivni učinek učenja naj bi se zato pojavljal predvsem pri unipolarnih stališčih. To si lahko razložimo tako: osebe s pozitivnimi stališči razpolagajo z veliko količino tematsko relevantnega znanja. Z njim si pomagajo pri procesih (re)kodiranja in priklica. Za osebe z izrazito negativnimi unipolarnimi stališči pa naj to ne bi veljalo: ker so stališča unipolarna, s takim znanjem ne razpolagajo.

Področja unipolarnih stališč lahko od področij bipolarnih ločimo s pomočjo treh kriterijev: a) bipolarnost predpostavlja kontroverznost argumentov za in proti v zvezi z določenim vprašanjem (glede vprašanja abortusa obstajajo tako skupine, ki so za, kot tiste, ki so proti, enako velja za vprašanja različnih ekoloških rešitev, nuklearne energije, ekonomske investicije, poklicno odločanje in na stotine drugih vprašanj). Obstajala pa naj bi tudi vprašanja, v zvezi s katerimi obstajajo samo suportivne skupine: skupine, ki podpirajo določeno rešitev, stanje, skupino, pojav itd.. Pratkanis (1989) meni, da so tipični predstavniki unipolarnih stališč npr. različni športni navijači. (Na Balkanu bi Pratkanis moral poiskati drugačen primer).

B) Drugi kriterij razlike med bipolarnimi in unipolarnimi stališči so kategorije psihološkega kontinuuma: za bipolarno strukturo je značilno da sega od anti - preko neutralnega do pro - (za) odnosa. Zajema torej negativna, neutralna in pozitivna stališča v zvezi z določenim objektom. Za unipolarno strukturo stališč pa je značilno, da zajemajo samo nevtralna in pozitivna stališča. Izhodišče je nevtralno in sega do argumentov "za" oz. do pozitivnih stališč.

C) Pri unipolarnih stališčih obstaja linearna povezanost med izraženostjo stališčne valence in korespondentnim znanjem. Veljalo naj bi: tisti, ki imajo pozitivnejša (unipolarna) stališča do nečesa, naj bi o tem objektu tudi več vedeli kot pa tisti, ki imajo negativnejša stališča do istega objekta. Pri bipolarnih stališčih pa se zelo pogosto dogaja, da imajo osebe z ekstremnimi stališči hkrati tudi veliko znanja o objektu: več kot pa bi ga lahko pričakovali na osnovi distribucij, ki v zvezi z nekaterimi "široko" obravnavanimi vprašanji obstajajo v družbi.

Pratkanis poroča o nekaterih študijah, ki naj bi demonstrirale razliko med unipolarnostjo in bipolarnostjo stališč. Osebam je npr. prezentiral določene besede. Nato so se morale odločati, ali so te besede povezane z enim od šestih vprašanj: s problemom socialne blaginje, s stroški za obrambo oz. oboroževanje, nuklearno energijo, športom, glasbo in religijo; (šlo je torej za neke vrste preizkus presojanja relacij). Bilo je 72 besed, po 12 se jih je nanašalo na enega od 6-tih vprašanj. Potem ko so opravili neko vmesno nalogo, so bili izpostavljeni nalogi priklica besed, odgovorili pa so tudi na vprašanja, s

katerimi so preizkusili njihova stališča do omenjenih področij. - Rezultati so po Pratkanisovem mnenju pokazali, da so stališča do športa in glasbe unipolarna. Zelo redke osebe so izrazile negativno stališče do teh dejavnosti. Korelacija med stopnjo pozitivnosti stališč in količino relevantnega znanja pa je bila pozitivna. Pri drugih področjih ("welfare", nuklearna energija, oboroževanje) pa gre po Pratkanisovem mnenju za unipolarna stališča. Stališča so bila distribuirana na celotnem kontinuumu: od negativnih, preko nevtralnih do pozitivnih. Tisti z ekstremnimi stališči so imeli tudi nekoliko več znanja kot drugi. - Zelo posebna oz. posebej kompleksna pa je bila struktura znanja v zvezi z religijo. Ni je mogoče interpretirati ne v unipolarnem, ne v bipolarnem smislu.

Osebe z večjim unipolarnim oz. bipolarnim znanjem so lažje, hitreje in produktivneje izvajale priključ v zvezi z relevantnim področjem, kot pa tiste z manjšim tovrstnim znanjem. Ta efekt je Pratkanis poimenoval kot stališčni referenčni efekt. Pri unipolarnih stališčih se kaže v zvezi med stališči in selektivnim efektom učenja.

Pratkanis (1989) poroča še o dveh svojih eksperimentih. V enem so pri osebah najprej preverili njihova stališča in znanja v zvezi z že omenjenimi področji (nuklearna energija itd.). Nato so se osebe skušale naučiti in priklicati besedila sporočil, ki so bila proti nuklearni energiji, za oboroževalno- obrambne stroške, pa tudi naklonjena glasbi in športu. Vsako sporočilo je vsebovalo argumente, ki so podpirali končni zaključek sporočila- tu se zastavi vprašanje, katera sporočila so bolj persvazivna: tista z, ali brez izvedenega zaključka, op. a.) V zvezi s športom in glasbo je bilo zopet ugotovljeno, da so zelo redki izražali negativna stališča do teh dejavnosti (kjer pa se zopet postavlja vprašanje interkulturnih razlik pri vrednotenju športnih zvrsti, op. a.). Korelacija med pozitivnostjo stališč in količino znanja je bila pozitivna, visoka in linearna. Bipolarna stališča so bila distribuirana vzdolž celega psihološkega kontinuumu, od izrazito negativnih, do izrazito pozitivnih stališč. Osebe, ki so zavzemale stališčne ekstreme so v zvezi s korespondentnim objektom pokazale izrazito več znanja kot druge. Pri teh osebah je bila hkrati izražena tendenca k boljšemu priklicu. - Pri unipolarnih stališčih pa je prišel do izraza efekt selektivnega učenja.

V drugi študiji pa je skupaj s Syak-om in Gamble-om raziskoval problem odnosa med stališči do socialnega pitja in priklicom informacij iz sporočila, ki se je nanašalo na pitje. (Stališča do socialnega pitja naj bi bila npr. izrazito bipolarna, stališča do "pijančevanja" pa unipolarna. Osebe s pozitivnejšimi stališči do socialnega pitja so pokazale več znanja v zvezi z različnimi "tehničnimi" detajli: kako se zmeša določene eksotične pijače, koliko litrov piva je v sodu, imena različnih likerjev itd.. - Osebam so dali navodilo, da se naučijo treh vrst sporočil iz treh vrst persvazivnih komunikacij (proti in za socialno pitje in pa komunikacija v zvezi s tehničnim postopkom za izdelavo nekega likerja). - Rezultati so pokazali, da stališča niso bila povezana z učenjem sporočil "za" oz. "proti" socialnemu pitju. Pokazalo pa se je, da so se osebe s pozitivnejšimi stališči lažje naučile sporočila v zvezi s tehničnimi detajli, kajti razpolagali so z večjim poznavanjem detajlov v zvezi s socialnim pitjem.

Z razlikovanjem med konceptualnim in epizodičnim spominom smo do določene mere uspeli pri interpretaciji in klasifikaciji hevrističnega pomena stališč v zvezi s kognitivnimi procesi (kako stališča vplivajo na kognitivne procese).

Strukturo stališč pa lahko izpeljemo tudi iz njihovih kognitivnih funkcij. Vprašamo se lahko npr.: Kako so stališča reprezentirana v spominu? Oblika, vsebina in organizacija stališčne strukture pa je določena z interakcijo med posameznikom in njegovim socialnim okoljem. Kognitivno reprezentacijo dobro izdelanih stališč pa sestavljajo trije deli: a) stališčni objekt (kategorija objekta); b) "suma" evaluacij vis a vis stališčnega objekta in pa c) struktura znanja, ki se nanaša na objekt. Prvi del socio-kognitivnega modela stališč predstavlja definicija objekta, drugi del pa se pravzaprav nanaša na psihološki kontinuum: Pratkanis omenja t. i. sumo evaluacij. Glede na to, da že dolgo poznamo diferencialne, sumacijske, kumulativne in kombinirane lestvice, bi bilo treba sumacijski model dodatno obrazložiti.

Stališčni objekt naj bi bil v semantičnem (konceptualnem) spominu reprezentiran kot določena kategorija, ki jo posameznik identificira kot primer določenega razreda pojavov. Obravnavanje stališč kot primera določene kategorije ima pomen tudi pri analizi odnosa med stališči in vedenjem. Lord, Lepper in Mackie (1984) so npr. ugotovili, da je ta zveza izrazitejša tedaj, ko je stališče prototipični primer določenega razreda. Nekatere raziskave kažejo, da je npr. najučinkovitejša reklama tista, ki bi jo lahko poimenovali kot predpričevalni (prepesvazivni) proces uspešnega oblikovanja kategorij produktov med katerimi je določena blagovna znamka predstavljena kot najboljša.

Drugi del socio-kognitivnega modela stališč predstavlja t. i. sumarna evaluacija. Ta naj bi bila kot nekakšen statistični parameter kodirana v semantičnem spominu. Ravno evaluativna komponenta naj bi bila tista, ki v spominu omogoča razločevanje med stališči na eni in kognitivnimi procesi (kategorijami, shemami) na drugi strani. Evaluativni zapis v spominu naj bi kot moment določene kognitivne strategije omogočal ugotavljanje objektovih dimenzij (prevod za "sizing up"), nadalje omogoča klasifikacijo objektov na "dobre in slabe", determinira pa tudi naklonjenost oz. nenaklonjenost vedenja vis a vis določenega objekta. - Evaluativna komponenta hkrati vpliva na konceptualne kognitivne procese, kot so presojanje, predikcija, odločanje, sklepanje, interpretacija, atribucija, v določenih primerih pa tudi priklje preteklih dogodkov.

Ločimo lahko dve pomembni značilnosti evaluacije, ki je shranjena v spominu. Gre za dve značilnosti, ki najbolj determinirata vpliv stališč na konceptualne kognitivne procese. To so smer in dosegljivost, dostopnost ("accessibility"), oz. "aferentna moč" ("aferent habit strenght").

Smer oz. direkcija izraža stališčno valenco (pozitivno-negativno, strinjanje-nestrinjanje, naklonjenost-nenaklonjenost in determinira splošno strategijo odnosa do objekta.

Druga značilnost ("accessibility") pa se nanaša na asociativno moč med evaluacijo in objektom določene kategorije. Prednost tega konstrukta je v tem, da natančneje definira pogoje, v katerih prihaja do izraza hevristični pomen stališč.

Tretji del socio-kognitivnega modela stališč se nanaša na strukturo znanja. Povejmo takoj, da so za nekatera stališča značilne zgolj določene evaluacije (primer kulturnih truisimov, o katerih npr. govori Mc Guire).

Organizacija znanja (izdelana struktura znanja), ki je del stališčne strukture lahko zajema argumente za in proti določeni propoziciji, t.i. ezoterična in tehnična znanja v zvezi s področjem o katerem "govori stališče", prepričanja, informacije o tem, kako se je treba obnašati v zvezi z objektom, pa tudi cilje in želje v zvezi z objektom, osebne epizode in dogodke (kot del epizodičnega spomina).

Stališčna shema pa ni sinonim za strukturo prepričanj. Prepričanje v zvezi z določenim objektom je propozicija, ki jo jemljemo kot resnično. Nanaša se samo na strukturo informacij.

Vsebina in organizacija stališčnega znanja pa ima lahko različne oblike; tri možne funkcije stališčne strukture vključujejo koristnost, uporabnost in argumentacijo. "Dobički in izgube" v zvezi z uporabo določenega objekta določajo njegovo koristnost, uporabnost določa tehnična in akcijsko orinetirana informacija, ki je, podobno kakor skripte, organizirana na linearni način. Lahko pa so organizirane "okoli" realnih socialnih skupin oz. kategorij stvari (kot so npr. športne skupine ali pa različna vrsta glasbe).

V zvezi z argumentacijo pa velja naslednje: razlogi za in proti so razporejeni vzdolž določenega evaluativnega kontinuuma, ki predstavlja bipolarno strukturo (tudi Mc Guirejev inokulacijski postopek lahko obravnavamo kot eksperimentalni primer oblikovanja bipolarnih stališč).

Nekateri avtorji posebj povdarjajo, da je oblikovanje in izražanje stališč povezano s potrebo po oblikovanju strukture (Dawieson, D.W., Zanna M.P., 1989). Lahko rečemo, da gre pri tem za "funkcionalni odgovor" na motivacijo v tisti situaciji, kjer se pojavlja potreba po kognitivni strukturi. Številne raziskave kažejo, da je npr. časovna stiska (ki je lahko tudi eksperimentalno inducirana) tisti dejavnik, ki zviša motivacijo za izrazitejšo kognitivno strukturo oz. za kognitivno jasnost. V takih primerih gre za to, da se oseba v situacijah odločanja manj zanaša na kognitivno jasnost in natančnost, pa bolj na bazične stališčne orientacije. Veljalo pa naj bi tudi naslednje: ko oseba oblikuje stališča v situacijah, ko obstaja izrazita potreba po strukturi (po oblikovanju strukture), prihaja do oblikovanja preprostejših, manj kompleksnih stališčnih struktur. Na splošno bi lahko dejali, da se v situacijah, kjer je vspodbujena izrazitejša potreba po oblikovanju strukture, pojavljajo tudi izrazitejše psihološke kognitivne restrikcije. Prihaja do vračanja k prekomerno oz. zelo dobro naučenim ali nedavno aktiviranim orientacijam in kategorijam znanja.

Bibliografija:

- Greenwald, A.G.: Why attitudes are important: defining attitude and attitude theory 20 years later, v *Attitude structure and function* (Pratkanis, A.R., Brechler, S.J., Greenwald A.G., ed.), Hillsdale, New Jersey, 1989
- Hymes, R. W.: Political attitudes as social categories: A new look at selective memory, *Journal of Personality and Social Psychology*, št. 51, 1986, str. 233 - 241
- Jamieson, W. D., Zanna, M. P.: Need for structure in attitude formation and expression, v *Attitude structure and function* (Pratkanis, A.R., Brechler, S.J., Greenwald A.G., ed.) Hillsdale, New Jersey, 1989
- Lord, C. G., Lepper, M. R., Mackie, D.: Attitude prototypes as determinants of attitude-behavior consistency, *Journal of Personality and Social Psychology*, št.46, 1984, str. 1254-1266
- Pratkanis, A. R.: Cognitive representations of attitudes, v *Attitude structure and function* (Pratkanis, A. R., Brechler, S. J., Greenwald, A. G., ed.), Hillsdale, New Jersey, 1989
- Rot, N.: Osnovi socijalne psihologije, Zavod za učenike i nastavna sredstva Srbije, Beograd, 1972
- Vroom, V. H.: The effects of attitudes on perception of organizational goals, *Human relations*, št.13, str. 229-240
- Zvonarević, M.: Socijalna psihologija, Školska knjiga, Zagreb, 1978